

Сергій Пролеєв

СМІХ І ПАНУВАННЯ

Трохи ніяково говорити про сміх серйозно. Але робити з його обговорення забаву – теж доволі безглуздо. Від самого початку впевнюєшся: значно простіше у *сміху* перебувати, аніж *про нього* мислити. Передусім виникає питання методологічного гатунку: що, власне, досягається осмисленням і аналізом сміху? Зрозуміло місце досліджень сміху як особливої емоційної реакції у психології. Так само не викликає сумніву розгляд сміху як культурного явища – його роль у конституюванні культурних диспозицій та оцінок, картини світу, людських взаємин є вочевидь вагомою. Має своє предметне поле і осмислену мету естетичний аналіз комічного: розмаїття жанрів комічного, художніх засобів, покликаних провокувати сміх; мистецьких цілей, що досягаються через сміх тощо. Не менш чітко сміх представлений як етичний феномен: є проблема його моральної виправданості, етичного навантаження і оцінки, ролі у самоусвідомленні та етосі особистості тощо.

Але який сенс має сміх як такий? Що може принести загальне дослідження його природи? Чи не є подібне дослідження доволі безглуздою, а тому смішною справою? Що ми маємо у вигляді щорічних конференцій, присвячених сміху – чи то намагання вченого розуму якось і собі прилаштуватися до всенародного свята, чи, все ж таки, вирішення завдання, що є актуальним та інтелектуально значущим незалежно від того – сьогодні 1 квітня чи будь-який інший день. Я буду йти від визначення сутнісних властивостей сміху до висновку щодо його природи. Причому кожне визначення розглядатиму як виявлення можливості розуміння, евристичний потенціал якої ще треба оцінити.

Визначення перше: універсальність сміху

Про сміх важко сказати щось особливе, оскільки його природа універсальна. Він не є чітко специфікованою реакцією, виразом одного емоційного настрою. Ані двох, ані п'яти чи десяти. Сміх – це мова і реакція *для всього*. Він здатен виражати не тільки різні, але й протилежні стани людини. Сміхом людина радіє, ним вона жалкує. Сміхом промовляє захоплення, страх, полегшення, розпач, горе. Ним висловлює себе задоволення і невдоволення, приниження

і гордість, рішучість і запопадливість, доброзичливість і злостивість. Зупинимо перерахування – нема такого людського стану, ситуації або дії, виразом яких не міг стати сміх. Справа лише в його якості, особливій інтонації і масці – мімічній гримасі сміху. Це доводить, що значення сміху справді універсальне. Він, як міфічний Протей, може постати у будь-якому вигляді і завжди бути до місця. Сміх не можна однозначно зафіксувати. Натомість, він отримує будь-яке значення і відтак є всеозначувальним.

Визначення друге: спонтанність, або позацілераціональність сміху

Але ця універсальність сміху викликає питання: чи насправді *людина сміється*? Чи є сміх самовиявом людини, як є її самовиявом будь-яка дія, вчинок. Кожна дія спрямована певною метою. Одна мета дезавує іншу, визначає специфічний напрямок і сенс дії. Своєю метою дія локалізована і відокремлена від інших дій. Але якщо сміх здатен на все, якщо він спроможний супроводжувати будь-яку ситуацію людини, то в чому ж його мета? В чому полягає ціль сміху, відмінна від інших цілей?

Звичайно, на це питання можна запропонувати безліч версій відповідей. Але будемо виходити з логіки ситуацій. Якщо сміх є природним для всього, то він не може мати якоїсь окремої, особливої мети. Тобто сміх не є *цілеспрямованим*. Не людина вчиняє дію своїм сміхом, а – доводиться припустити – людина *потрапляє у сміх*. Інакше кажучи: не людина сміється, а *смій бере собі людину*, він її *захоплює*. Не людина *чинить* сміх, а сміх *трапляється* з людиною. Він не є виявом людської волі, а – з'являючись і оволодіваючи людиною – нав'язує їй свою волю.

Доходимо висновку: не людина сама *здійснює* сміх, а *потрапляє у владу* сміху. Сміх панує над людиною, як цілком автономна і вільна від людської особистості сила. Якщо так, то сміх є цілком онтологічним феноменом. Ним промовляє саме буття. Людина – лише медіатор і носій сміху, його *виконавець*.

Цей висновок підтверджується тим, що людина *має власну волю* щодо сміху. Хтось хоче сміятися, а хтось – ні. Інколи сміх бажаний для нас, а інколи – ганебний. Якщо є налаштованість і добрий гумор, ми охоче віддаємо себе радісному, веселому або щасливому сміху. Ми його шукаємо. Натомість, воля намагається

стримати переляканий або ж недоречний сміх, яким чиниться глум чи принижується наша гідність. Воля не байдужа щодо сміху – прагнучи його чи його уникати; але далеко не завжди їй вдається впоратися зі сміхом. Засміятися, коли хочеться; стриматись, коли потрібно.

Як і щодо інших зовнішніх сил – воля має щодо сміху обмежену дієвість. Це доводить спонтанність сміху, його неконтрольованість. Відтак сміх – або зовнішня щодо людини сила, або – не підпорядкований свідомості вияв людської природи.

Визначення третє: звук чи вібрація? Спорідненість з жахом

Ми казали про всезначність сміху. Але емпірично він має єдність у фізіологічному плані – як реакція збудження; та в акустичному плані – як певна звукова гама. Це пов'язує сміх з тілесністю. Він укорінений в людському тілі. Існує помилкове уявлення, що сміх обов'язково *лунає*. Сміх і звук ототожнюються. Вважається очевидним, що сміх можна почути. Але насправді звучання для сміху не головне. В своїй сутності сміх завжди є *мовчазним*. Звук лише його виявляє. Він *існує* у здриганні та тремтінні тіла. Сміх є судомою плоті. Ним порушується рівновага. Сміхом виривається з людини неспокій, чи, навпаки, вдирається у неї. Сміх, що постав вібрацією тіла, виявляє свою спорідненість з тим, що помилково вважають його протилежністю – жахом. Протиставлення сміху і жаху нав'язна протиставленням ігрового (як позбавленого життєвої відповідальності) і серйозного (як безумовно значущого для буття). Серйозне – сама дійсність. Те, з чим не грають і стосовно чого „шутки неуместны”. Натомість, в ігровому нема нічого зобов'язуючого. Гра завжди – лише імітація. Вона існує у модусі „начебто реальність...”, але ніколи не досягає статусу „самої дійсності”.

Жах – апофеоз серйозності. У грі людина за визначенням вільна. Вона сама приймає умовне існування, яке ніколи не позначиться „на справжньому житті”. У цьому сенсі гра нагадує сон. Щоб у ньому не відбулося, пробудження повертає нас у ту саму точку буття, з якої ми пірнули у сон. Натомість, жах є субстанцією буття як такого. Адже все, що належить до буття, впливає на інше й відображається у ньому. Ніщо не минає, не

полишивши сліду. Розуміння того, що кожен твій рух має наслідок для буття, й означає *серйозність*.

В ній від початку оселяється жах. Адже жах – це те, що налякало. Він – саме буття. Бо належати до буття неможливо інакше, ніж відкриваючи і переживаючи свою конечність. Вона означає не те, що все має кінець. Найближче свідчення конечності – незворотність будь-якої дії чи руху. Нею в людині присутнє небуття. Тому той, хто існує, завжди дотичний до небуття. Цей дотик і є жах. Він нездоланно присутній й у тому, хто не лякається. Щоб знаходитись у жаху, достатньо просто бути.

Образно кажучи, жах – це судома небуття, від якої весь час здригається живе. Бо власна конечність, а відтак й небуття – це єдине, чого воно не здатне уникнути. В цій вібрації живого тіла, якою засвідчується таїна буття, сміх і жах не протилежні, а *співпадають*. Жах так часто висловлює себе сміхом, що інколи здається; саме він виключно й викликає сміх. Сміх і жах є не протилежностями, а взаємодоповнювальними іпостасями єдиного. Не сміх і жах протистоять один одному, а їм разом протистоять *незворушність*. І ось за цією дійсно фундаментальною протилежністю вібрації живого з одного боку, і незворушності з іншого, постає глибинна відмінність живого і мертвого; а може, навпаки – плінного і вічного.

Щоправда, у своїх міркуваннях для оприявлення зв'язку між двома протилежними субстанціями людського життя ми припустилися логічного дрейфу значень. Власне з *поняттям* (не станом) жаху кореспондує *поняття* не сміху, а радості. Поняттю ж сміху семантично відповідає *поняття* *плачу*. Як, продовжуючи це співвіднесення у естетичній площині, комічному – трагічне. Якщо вдатися до гегелівської мови, то сміх та радість виступають як своє інше плачу та жаху. Тобто в своїй основі вони є одне. Їх розводить і локалізує лише плін життя. Сміх і плач відокремлені не субстанційно, а лише подієво, ситуативно. Це доводять ситуації сміху до сліз і ридань, які переозвучуються на сміх.

Визначення четверте: втілення свободи

Виходячи з протилежності серйозного та ігрового можна пов'язати сміх з модусом вивільнення з відповідальності. Сміється той, хто вільний від визначень ситуації, що викликає сміх. Сміх –

ознака емансипованості від властивостей самого буття, втілення свободи. Тоді як плач є ознакою неспростовної залученості у саму дійсність. Але якщо навіть погодитись з такою загальною диспозицією, залишається амбівалентність сміху як втілення свободи. Адже поруч зі звільненням як *подоланням* ситуації стоїть *втеча* з неї. Сміх-розпач, сміх-гіркота, сміх-страх, сміх-приреченість є саме спробами втечі, а не впевненого подолання. Сміх-поразка лунає чи не рідше, ніж сміх-перемога. Однак як в тому, так і в тому випадку сміхом встановлюється дистанція, долається тотожність, здійснюється відокремлення. Сміхом людина констатує невідповідність чогось визнаному, узвичаєному стану речей, і сміхом також здійснює своє відсторонення від наявного, піддає його деструкції.

Отже, через сміх людина панує над смислом і значенням. Сміхом вона виривається з означуваного у простір нічим не визначеного. Стає зрозумілим, чому Євангелії ніде не кажуть про сміх Христа. Бог, який прийняв на себе тягар світу цього, мав на меті поєднатися з творінням, а не відокремитися від нього.

Висновок: сміху немає. Є *сміхи*

Якщо попередні міркування виправдані, то необхідно зробити висновок про відсутність субстанційної єдності сміху. Не можна зрозуміти сміх як вияв певного стану чи настрою, скажімо радості. Сміх не є чимось одним. Щонайбільше він має єдність горизонту, який ми назвали вивільненням, свободою. Це означає, що сміху як такого немає. Є лише *сміхи*. Сміх не тільки диференційований у самому собі та має безліч різновидів. Він існує лише у множині, як сутнісно відмінні ситуації буття. Різні сміхи об'єднує хіба що інтенція до звільнення, подолання зобов'язуючої сили буття.

Зі сказаного випливає, що в аналізі сміху доречно зосередитися не на загальному, а на відмінному. Сміх вирізняє. Ним виокремлюються різні особистості і культури. Інколи теоретична свідомість використовує ознаку сміху для визначення особливості людської природи. Стверджують, що людина є єдина тварина, котра сміється. Але не тільки винятковість цієї здатності як виключно людської викликає сумнів. Ще важливіше, що сміхами людина не стільки оприявнює спільність своєї природи, скільки засвідчує радикальні відмінності в собі. Можна сформулювати

парадокс: якщо сміх дійсно є сутнісною ознакою людської природи, то він засвідчує *відсутність* єдиної природи людини.

Апробація висновку: демонстраційний екран мистецтва

Виникає питання: на чому можна пересвідчитись у розмаїтті *онтологій* сміху? Адже для цього явно недостатньо ситуацій, в якій одна людина сміється, а інша залишається незворушною. Хто знає: може, в неї щось болить, їй не до сміху; а може просто тупа і не має почуття гумору. Онтологічну реальність сміхів, тобто різницю *культур сміху*, а не просто сміхової реактивності (почуття гумору), найліпше і переконливо виявляє мистецтво. Типологічна відмінність у побудові комічного художнього твору засвідчує різницю культур сміху. Спробуємо з'ясувати, чи існує така різниця, звернувшись до найбільш наочного з мистецтв – кіно.

Я розгляну три кінокартини – бельгійську, бразильську і фінську, здійснивши мікродосвід аналізу, який оприявнює різницю культур сміху та властивих їм сміхових практик.

Перший – бразильський фільм „Містерія про Заступницю”, що отримав гран-прі національного кінофестивалю 2000 року. За сюжетом це типовий шахрайський роман, в якому постає повсякденність в усьому своєму спектрі (від представників влади, господарів, робітників до священників, коханців та бандитів; яка ж то, дійсно, латиноамериканська країна без останніх?). Вся низка різноманітних повсякденних ситуацій просякнута витівками шахрая, які й стають джерелом комічного у фільмі. Аж до кульмінаційної витівки, коли головні персонажі захоплені бандитами і приречені на смерть, але завдяки шахраю ватажок бандитів сам себе страчує. Наприкінці фільму ми бачимо своєрідний бразильський лубок – Суд Божий, де диявол виставлений на посміховище, виказана Божа милість чорношкірого Христа, всім надано по заслугах.

У цьому фільмі лунає *традиційний сміх*. Він не індивідуалізований, а вписаний у диспозиції усталених культурних персонажів – шахрая, розбійника, диявола. Комічне у стрічці народжується з використання традиційних культурних кодів. Тут сміх найбільш наближений до народної сміхової культури. Фактично люди спілкуються не від власної особи, а виходячи в

задані культурні ситуації. Перед нами типові фольклорні персонажі. І низка таких само класичних ситуацій – осоромлення корисливого священика (з приводу хрещення собаки), штучна загибель шахрая, якою він вводить в оману ватажка банди і спричиняє його справжню смерть тощо. Це подібно до явища карнавалу, коли у визначений час, у визначених формах відбувається свято невимушеності. Традиційний сміх фактично імперсональний. Ним сміються не особистості, а персонажі культури, її маски. Тут сміх лунає на перетинанні площин профанного і сакрального. І завжди залишаються під знаком підозри, як порушення порядку речей, зсуву їх усталених смислів. Не випадково у фільмі Бог виправдовує всіх, окрім джерела сміху – шахрая. Того вже готовий забрати диявол і лише заступництво Матері Божої його рятує. Більш того – його єдиного повертають на землю для спокутування гріхів.

Зовсім інший сміх лунає у бельгійській комедії „Усіх уславлено” (була номінована на європейського „Оскара” в 2000 році). Фабула фільму: батько пухленької незграбної дівчини, яка мріє стати співачкою, викрадає співачку-зірку і завдяки шантажу прокладає шлях доньці на естраду. Тут комічне виникає, коли звичайне життя раптом перетворюється на пригоду. Сміх з’являється, коли звична впорядкованість існування раптом ламається. Її збуває спонтанний вияв людських бажань, почуттів, прагнень. Здоровий глузд, прийняті норми, звичайний порядок диктують одне, а герої чинять насупротив ним, кінець-кінцем безглуздо. Це стосується і викрадачів співачки, і самої співачки, і її продюсера, і нової зірки. Авантюра на місці розміреного та впорядкованого життя все перегортає догори ногами і породжує сміх. У ньому з грудей виривається відчуття полегшення – що все так добре скінчилося: пісню прийняли, співачка (й навіть її собака) у безпеці, поліція не стріляє, нова виконавиця не провалилася. Все щасливо минулося і хай ризику підіб’є сміх полегшення.

У фінському фільмі („По дорозі в Емаус”) сміх інший. Він від того, що все життя позбавляється статусу серйозності і набуває відвертої умовності. Це підкреслюється відкритими заявами акторів про виконання ними сценарних рішень. Сюжет простий: чоловік з Гельсінкі приїздить додому у село, щоб продати батьківський дім; весь фільм – це шлях і зустрічі, незрозуміло навіть, чи доходить таки герой до свого дому, чи ні. Начебто перед

нами люди, за якими стежимо на екрані, а насправді – лише лицедії, носії ролей, котрі відверто *зображують* життя. Тут комізм дійсності, перетвореної на акторську гру. Тим більше іронічність підсилюється чотирма планами реальності – біблійним, ігровим, зображувальним, і нарешті – самим життям знімальної групи. Адже фільм є, по-перше, алюзією біблійного сюжету; по-друге, картинкою сучасного життя; по-третє, картинкою, яку зображують – про що у кадрі свідчать самі актори; по-четверте, всі учасники зйомок з'являються на екрані без своїх сценарних оболонок. Перетин і перемішування цих реальностей створюють комізм фінського фільму, породжують іронічний сміх. Коли у фінальній сцені виконавці йдуть від глядача, безпосередньо звертаючись до нас у кінозалі і піднімаючи келихи за наше здоров'я, так і залишається незрозумілим до кінця, хто пішов – алюзії біблійних героїв, персонажі фільму чи актори.

Підсумок: розмаїття сміхів

Розглянуті фільми засвідчили розмаїття сміхових культур, їх глибоку відмінність і, можливо, навіть неперекладність. В кожному випадку сміх, образно кажучи, виготовляється з різної речовини, його створюють різні положення персонажів. Серед багатьох відмінностей, стрічки демонструють важливу різницю сміхових культур. У європейському кіно сміх є позитивною силою. Натомість, у більш архаїчних культурах він стоїть під знаком підозри. У бразильській стрічці Бог виправдовує всіх, окрім шахрая, котрий є основним джерелом сміху. Це пов'язано з уявленням про сміх як символічну дію, що перегортає порядок світу і, отже, може розглядатися як повстання проти природи творіння.

Не хочу використовувати залучені художні приклади для далекосяжних висновків. Вони мають переважно демонстраційний характер. Своїми міркуваннями я хотів звернути увагу на теоретичні втрати, які виникають при спробі мислити сміх як єдину сутність, що схарактеризовує людську природу. Натомість, головна інтелектуальна пропозиція статті полягає у стратегії осмислення сміху як онтологічно відмінних сміхів, тобто сміхових дискурсів, кожен з яких створює автономний світ значень і смислових диспозицій. Це стратегія дослідження сміху не як єдиного феномену, а сміху у його протистоянні і протиставленні сміху ж.